

TE, 68

Temps d'Educació

Universitat
de Barcelona

1r semestre 2025

Núm. 68

Capitalisme, Digitalització i Educació

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Institut de Desenvolupament
Professional
UNIVERSITAT DE BARCELONA

Temps d'Educació

2025 (1r semestre)
Núm. 68

Capitalisme, Digitalització i Educació

ÍNDEX / CONTENTS

MONOGRAFIA. CAPITALISME, DIGITALITZACIÓ I EDUCACIÓ

MONOGRAPH. CAPITALISM, DIGITALIZATION AND EDUCATION

Presentació, 7

Presentation

Geo Saura

Organismos internacionales, organizaciones empresariales y transformación digital en educación, 13

International organizations, business organizations and digital transformation in education

Marcela Alejandra Pronko

A formação em saúde no Brasil pelas corporações controladas por fundos de investimentos e com ações na bolsa de valores, 27

Health training in Brazil by corporations controlled by investment funds and with shares on the stock exchange

Helifrancis Condé Groppo Ruela i Roberto Leher

El capitalismo en su era digital y la digitalización de la educación: el Centro Brasileño de Innovación (CIEB), 47

Capitalism in its digital age and the digitalisation of education: the Innovation Centre for Brazilian Education (CIEB)

Patricia Ferreira Duarte i Rodrigo de Azevedo da Cruz Lamosa

Docents atrapats en la utopia pedagògica 'tech-trad', 65

Teachers trapped in the pedagogical utopia 'tech-trad'

Enric Prats

Barreras a la enseñanza en la era del digital. Reflexiones sobre la historia de una maestra, 77

Barriers to teaching in the digital age. Reflections on the story of a teacher

Diego Martín-Alonso i Nieves Blanco

Imaginando o futuro da educação e do trabalho docente: propostas Google para a transformação digital da educação, 89

Imagining the future of education and teaching work: Google proposals for the digital transformation of education

Paula Valim de Lima

Competències: del dret i del revés, 101

Competencies: straight and the other way round

Daniel Cassany i Pau Bori

Transición digital en la educación brasileña: las tecnologías y el control del trabajo docente, 117

Digital transition in Brazilian education: technologies and control of teaching work

Marina Bazzo de Espíndola, Roseli Zen Cerny, Everton Vasconcelos de Almeida i

Edna Araujo S. de Oliveira

Políticas públicas de digitalização da educação: uma análise do campo educacional brasileiro, 133

Public policies for the digitalization of education: an analysis of the Brazilian educational field

Cristiane Inês Bremm i Ilse Abegg

Transformación digital en la educación: discursos sobre la enseñanza para el futuro en referentes educativos, 149

Digital transformation in education: discourse on teaching for the future in educational references

Renata Cecilia Estormovski

Xarxes polítiques de governança digital en educació al context espanyol, 165

Political networks of digital governance in education in the Spanish context

Júlia Tutusaus

Transformación digital en la educación brasileña: entre la hegemonía y la resistencia, 185

Digital transformation in Brazilian education: between hegemony and resistance

Rodrigo da Silva Pereira i Daniela de Oliveira Pires

TERCER CENTENARI D'IMMANUEL KANT (1724-1804) / *THIRD CENTENARY OF IMMANUEL KANT (1724-1804)*

Què ens ensenya la pedagogia d'Immanuel Kant, 199

What does Immanuel Kant's pedagogy teach us?

Àlex Agustí-Polis

Kant i l'educació republicana, 217

Kant and republican education

Ramon Alcoberro

Simposi Kant: l'educació per a la llibertat, 231

Kant Symposium: education for freedom

Júlia Torres Canela

ESTUDIS I RECERQUES / *STUDIES & RESEARCHES*

Formació inicial del professorat: coneixement sociolingüístic i ensenyament en contextos bilingües, 235

Initial teacher training: sociolinguistic knowledge and teaching in bilingual contexts

Anna Laura Díaz Iglesias

TEMPS DE MEMÒRIA / *MEMORY TIMES*

Julie-Victoire Daubié: instrucció, treball i pobresa femenina al segle XIX, 253

Julie-Victoire Daubié: instruction, work and poverty feminine in the XIX Century

Macarena Dengra i Rosselló

TESTIMONIS PEDAGÒGICS / *PEDAGOGICAL TESTIMONIES*

Apuntes para una poética pedagógica de la despedida: Nietzsche, el sol que reposó sobre el abismo, 273

Notes for a pedagogical poetics of farewell: Nietzsche, the sun that rested over the abyss

Daniel Izquierdo Clavero

REFLEXIONS I ASSAIGS / *REFLECTIONS & ESSAYS*

Per una cartografia de la salut mental. Esbós d'algunes tensions teòriques i reptes ètics actuals, 285

'For a mapping of mental health. Outline of some theoretical tensions and current ethical challenges

Laura Villanueva-Solsona

NOTES DE LECTURA / *READING NOTES*

MONOGRAFIA

MONOGRAPH

Capitalisme, Digitalització i Educació

Geo Saura*

Recepció original: 14 d'abril de 2025

Acceptació: 7 de maig de 2025

Publicació: 25 de juliol de 2025

Presentació

En l'actualitat, l'acceleració del desenvolupament de la Intel·ligència Artificial (IA) i dels processos de transformació digital a escala mundial està generant profundes reconfiguracions en tots els sistemes educatius. Des d'una perspectiva crítica, l'anàlisi d'aquestes reconfiguracions requereix ser abordada en el marc de les dinàmiques estructurals del capitalisme contemporani. Un mitjà per fer front a aquests desafiaments és estudiar aquestes variacions a través de les determinacions del capital, així com mitjançant les seves materialitzacions en els avenços de la privatització i de la mercantilització de l'educació que caracteritzen el capitalisme contemporani en la seva era digital.

Aquest número monogràfic de *Temps d'Educació* es centra en l'estudi d'algunes de les configuracions que tenen lloc actualment en educació vinculades a l'acceleració de la IA i de la transformació digital sota els avenços del desenvolupament del capitalisme contemporani. És un monogràfic compost per dotze contribucions elaborades per acadèmiques i acadèmics que van participar al llarg de l'any 2024 en els Seminaris Crítics en Educació, que he coordinat al Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona. El català, el castellà i el portuguès, que són els mitjans d'expressió prioritaris en què ens comuniquem, són també les llengües en què estan elaborats els articles.

El primer treball d'aquest monogràfic, titulat «Organismos internacionales, organizaciones empresariales y transformación digital en educación», està signat per Marcela Alejandra Pronko, professora i investigadora de l'Escola Politècnica de Saúde Joaquim Venâncio (EPSJV/Fiocruz, Brasil) i coordinadora del Grup de Recerca «Estado, Política y Espaço Público». En aquesta investigació es parteix de les transformacions que es van produir després de la pandèmia global de la Covid-19, per analitzar configuracions recents en les polítiques educatives, tot posant èmfasi en l'aprofundiment de les desigualtats, l'expansió de les mediacions tecnològiques en els processos pedagògics i el paper creixent de les EdTech en el disseny dels sistemes educatius. Basant-se en la seva sòlida trajectòria en l'estudi de la influència del Banc Mundial, i prenent molt de prop els seus darrers avenços (Pronko, 2024), en aquest article examina l'articulació entre organismes internacionals i corporacions arran de la pandèmia global i la seva incidència en la reconfiguració de l'educació a la perifèria del capitalisme. La seva contribució revela com el Banc Mundial opera com un node central en la configuració de la governança educativa global sobre la digitalització dels sistemes educatius, com un eix estructurant dels avenços del capitalisme en els sistemes educatius públics.

(*) Geo Saura és professor Serra Hunter Fellow amb certificat I3 a la Universitat de Barcelona. La seva investigació se centra en el capitalisme contemporani en l'era digital. ORCID: 0000-0001-5049-1483. Adreça electrònica: geosaura@ub.edu

A continuació, el professor Helifrancis Condé Groppo Ruela i el professor Roberto Leher (Universidade Federal do Rio do Janeiro), prenen com a punt de partida la reconfiguració contemporània de la formació dels professionals de la salut al Brasil, per endinsar-se en l'estudi de la financiarització com a eix central de les variacions del capitalisme contemporani. A l'article «A formação em saúde no Brasil pelas corporações controladas por fundos de investimentos e com ações na bolsa de valores» estudien aquest fenomen impulsat per la transformació de grups empresarials i societats anònimes en els sectors de l'educació i la salut, amb un control creixent per part de fons d'inversió i cotització a les borses de valors. L'estudi examina la intensificació de l'explotació del treball en l'educació i en l'atenció sanitària, dinamitzada per l'ús de tecnologies digitals, i subratlla el paper actiu de l'Estat en l'acumulació de capital a través de marcs legislatius i incentius alineats amb aquesta nova fase de la financiarització. La investigació es fonamenta en l'anàlisi de dades sobre els conglomerats empresarials, polítiques educatives del context brasiler i un conjunt d'aportacions teòriques rellevants de la literatura acadèmica sobre la financiarització del capital. Principalment, segueixen molt de prop les lents teòriques de Marx (2022) sobre el capital fictici i el capital productor d'interès, així com fan aportacions molt noves que atorguen a l'article un desenvolupament d'avenços significatius en la producció prèvia de Leher (2022).

El tercer article del monogràfic, titulat «El capitalismo en su era digital y la digitalización de la educación: el Centro Brasileño de Innovación (CIEB)», és coautoria de Patricia Ferreira Duarte i Rodrigo Azevedo da Cruz Lamosa, investigadors de la Universidade Federal Rural do Rio de Janeiro (UFRRJ). Així examinen el paper del CIEB en què s'articulen una multiplicitat de polítics públics i privats, que tenen com a focus l'acceleració de la transformació digital al Brasil. En el marc dels desenvolupaments del capitalisme en la seva era digital, la professora Duarte i el professor Lamosa analitzen com el CIEB actua com a catalitzador de noves formes de privatització educativa, inserides en dinàmiques més àmplies de les materialitzacions que esdevenen en els desenvolupaments del capitalisme contemporani. Concretament, en aquest article posen especial atenció a les lògiques tecnosolucionistes que s'impulsen al CIEB, com a mitjans per promoure l'adopció de solucions tecnològiques per tal de donar respostes universals als desafiaments estructurals de l'educació. L'anàlisi que duen a terme permet visibilitzar com es configuren noves formes d'intervenció del sector privat en les polítiques educatives per a la transformació digital, alhora que es redefeix allò públic en educació.

«Docents atrapats en la utopia pedagògica 'tech-trad'» és l'article del professor Enric Prats, de la Universitat de Barcelona. El professor Prats analitza críticament l'aliança emergent entre els discursos tecnològics més avançats del capitalisme digital i els corrents conservadors en educació, a través del que denomina la coalició «tech-trad». Aquesta convergència promou la idea que la salvació educativa vindrà de la mà de la digitalització, l'alfabetització tecnològica, la intel·ligència artificial i altres solucions tecnològiques, sempre que es preservi l'ordre tradicional i jeràrquic del sistema educatiu. En aquest treball es denuncia com aquesta pedagogia *tech-trad* reinterpreta la tradició pedagògica en clau autoritària i elitista, perpetuant relacions verticals i estructures opaques entre els diferents actors del sistema educatiu: docents, estudiants, famílies, administracions. Davant d'aquesta narrativa, en l'article es planteja com s'està configurant una retòrica populista i retrofuturista on el tecnosolucionisme és imperant en els canvis. L'anàlisi destaca tres dinàmiques clau del capitalisme en la seva era digital en educació: la reducció del

saber a la tècnica sota el domini tecnològic, la gamificació com a emblema de les *EdTech* i la «uberització» de la tasca docent, atrapada en lògiques performatives d'autocontrol i autoexplotació.

Per la seva banda, Diego Martín-Alonso i Nieves Blanco, de la Universidad de Málaga, fixen l'atenció en l'anàlisi de l'escenari actual entorn dels efectes que es generen en el professorat, amb l'objectiu d'identificar les estructures i dispositius que configuren una experiència compartida de malestar i sobrecàrrega laboral. A través d'una investigació narrativa basada en la història de vida d'una mestra d'Educació Primària, en l'article «Barreras a la enseñanza en la era del digital. Reflexiones sobre la historia de una maestra» exploren com les transformacions que esdevenen a les escoles recauen sobre la responsabilitat individual de cada docent. Aquesta tendència d'amplificació de l'individualisme als centres educatius empeny el professorat a recórrer a eines digitals privades i a adoptar estratègies pròpies del tecnosolucionisme, com a mitjans per fer front a les sobrecàrregues laborals. Davant d'aquest model, Martín-Alonso i Blanco proposen el concepte de barreres a l'ensenyament com a punt de partida per col·lectivitzar i visibilitzar els obstacles estructurals que deterioren les condicions de treball docent. La proposta constitueix una invitació a repensar el paper de les tecnologies i de les polítiques educatives des d'una perspectiva crítica, amb l'objectiu de recuperar allò col·lectiu com a horitzó per a una pràctica professional més justa i democràtica.

Segueix el treball de Paula Valim de Lima, investigadora de la Universidade Federal do Rio Grande do Sul (UFRGS), que se centra en l'anàlisi dels imaginaris sociotècnics sobre el futur de l'educació promoguts per Google, en el context de la transformació digital educativa que està tenint lloc a nivell mundial. Aquesta anàlisi materialista que desenvolupa la investigadora parteix d'un projecte més ampli impulsat per les configuracions ideològiques que diversos actors polítics privats estan expandint com a mitjà d'avanç del capitalisme en la seva era digital. De manera concreta, a través de l'article «Imaginando o futuro da educação e do trabalho docente: propostas Google para a transformação digital da educação», es focalitza prioritàriament en examinar les propostes concretes de reconfiguració del treball docent en un escenari on les tecnologies digitals resignifiquen el rol del professorat en relació amb l'ensenyament, l'aprenentatge i el coneixement. A partir de l'anàlisi de les narratives que emet la Big Tech sobre l'educació, Lima mostra com s'articulen discursos ideològics que associen tecnologia, educació i futur amb una lògica de mercantilització, en la qual la política educativa esdevé un espai per a la promoció de mercaderies digitals i la projecció de rendibilitats futures.

«Competències: del dret i del revés» és el treball dels professors Daniel Cassany (Universitat Pompeu Fabra) i Pau Bori (Universitat de Belgrad) per aportar a la comprensió de les formes de privatització de l'educació que estan imperant a nivell mundial. El text se centra en l'anàlisi crítica del concepte de competència, dins del marc dels estudis sobre neoliberalisme i privatització en el camp de la política educativa, on s'entén com una eina ideològica clau en el procés de mercantilització del sistema escolar des de finals del segle xx. Els autors situen aquesta anàlisi dins d'un entramat més ampli que inclou nocions com la privatització i la corporativització educatives, la simplificació curricular, les polítiques d'estandardització internacional, i la interrelació amb nocions pròpies de l'àmbit econòmic, com ara el capital humà o l'emprenedoria. Així mateix, examinen elements que reforcen aquesta orientació economicista, com la digitalització o l'auge del discurs sobre

l'educació emocional. A través de la visió que tenen els docents sobre la noció de «competència», el autors –Cassany i Bori– ofereixen una mirada crítica sobre aquest concepte en disputa. La seva proposta convida a una reflexió crítica i a ressituar el debat sobre el treball docent.

El vuitè article del monogràfic, titulat «Transición digital en la educación brasileña: las tecnologías y el control del trabajo docente», està signat per Marina Bazzo de Espíndola, Rosely Zen Cerny, Everton Vasconcelos de Almeida i Edna Araújo S. de Oliveira, de la Universidade Federal de Santa Catarina (UFSC). L'estudi examina com els discursos reformistes impulsen la innovació curricular a través de l'ús de les Tecnologies Digitals de la Informació i la Comunicació (TIC), presentades simultàniament tant com a promeses pedagògiques com a nous mecanismes de control docent. L'article identifica i analitza algunes de les principals tecnologies digitals que mediatitzen aquesta lògica de vigilància del treball docent, com ara eines de gestió, patrons curriculars cada cop més homogeneïtzats i un conjunt de dispositius tecnològics que incrementen les càrregues de treball del professorat. Des d'una perspectiva crítica, en què parteixen del rebuig a la neutralitat tecnològica, les autores i l'autor sostenen que les TIC introdueixen formes més sofisticades, diversificades i subtils de control sobre el treball docent i els continguts escolars. Alhora, sostenen que per avançar cap a una escola democràtica, emancipadora i transformadora, és indispensable desvelar les intencions polítiques subjacents a l'ús de tecnologies digitals, així com els seus efectes sobre les condicions laborals i pedagògiques del professorat.

Al seu torn, Cristiane Inês Bremm i Ilse Abegg, investigadores de la Universidade Federal de Santa Maria (UFSM), són les autores de l'article «Políticas públicas de digitalização da educação: uma análise do campo educacional brasileiro». En aquest treball, analitzen el procés d'expansió de les tecnologies digitals en l'àmbit educatiu brasiler, impulsat per diverses polítiques i programes oficials que han configurat les relacions escolars, la gestió institucional i el treball docent, especialment després de la pandèmia de la Covid-19. En l'article s'identifiquen les dinàmiques que han marcat la formulació i execució de les principals iniciatives de digitalització educativa al Brasil, a través del creixent protagonisme dels actors polítics privats en el disseny de solucions tecnològiques i en l'orientació de les decisions públiques. En la investigació, sostenen que les polítiques de transformació digital del context brasiler tendeixen a centrar-se més en la connectivitat i la infraestructura tecnològica que no pas en una visió pedagògica sòlida, cosa que genera implicacions significatives per a l'educació bàsica. Concretament, reforçant la lògica de mercat en les polítiques educatives públiques, i deteriorant l'autonomia professional docent en favor de models externalitzats i estandarditzats d'ensenyament.

Per la seva banda, Renata Cecilia Estormovski, investigadora de la Universidade do Vale do Rio dos Sinos (Unisinós), és l'autora de l'article «Transformación digital en la educación: discursos sobre la *enseñanza para el futuro* en referentes educativos». En aquest treball, realitza una anàlisi dels discursos sobre el futur de la transformació digital de les polítiques educatives brasileres en diàleg amb les lògiques imperants de la privatització educativa digital que es donen en altres contextos. Des d'una perspectiva crítica, l'autora investiga com els discursos no només representen idees, sinó que estructuren pràctiques socials, conformant marcs de sentit que reforcen imaginaris sociotècnics promoguts per xarxes globals de governança digital. L'article mostra com aquests discursos tendeixen a legitimar processos de privatització educativa sota l'empara del futurisme digital, malgrat

les persistents desigualtats estructurals que es produeixen en el context brasiler. Amb tot això, la recerca de la professora Estormovski aporta una visió crítica per comprendre les tensions entre les promeses d'innovació tecnològica i les condicions reals de desenvolupament social i educatiu, amb una preocupació recurrent per les competències digitals bàsiques, que travessa tant els discursos de les polítiques públiques com els dels actors polítics privats.

«Xarxes polítiques de governança digital en educació al context espanyol» és el títol de l'article de Júlia Tutusaus, investigadora de la Universitat de Barcelona. La recerca dirigeix l'atenció en la transformació digital del sistema educatiu espanyol com a part dels processos de privatització educativa digital (Saura *et al.*, 2023) que s'amplifiquen en el context del capitalisme contemporani després de la pandèmia de la Covid-19. El que demostra aquesta anàlisi és com s'han reconfigurat les polítiques educatives per a la transformació digital a Espanya mitjançant la incorporació d'actors privats i la consolidació de noves formes de governança, particularment a través d'aliances publico-privades. Una dels aportacions més significatives d'aquest treball és el rol que hi ocupa l'Estat, vist com a relació social. Per a això, fa avenços importants per comprendre com es materialitzen nous canvis en la governança digital a través d'una anàlisi de xarxes polítiques. Els resultats manifesten que la digitalització del sistema educatiu no és només una qüestió tècnica, sinó una reconfiguració política que redefineix el poder i la ideologia que els actors polítics privats estan desenvolupant en els sistemes educatius públics.

L'article que tanca aquest monogràfic, «Transformación digital en la educación brasileña: entre la hegemonía y la resistencia», ha estat elaborat per Rodrigo da Silva Pereira (Universidade Federal da Bahia) i Daniela de Oliveira Pires (Universidade Federal do Paraná). En aquest text, es focalitza l'atenció en les polítiques de transformació digital del sistema educatiu del Brasil, per analitzar com aquestes polítiques educatives reproduïen interessos econòmics vinculats al capitalisme digital, especialment mitjançant l'enfortiment d'aliances entre el sector públic i les grans corporacions tecnològiques com Google i Microsoft. A través d'una revisió bibliogràfica i documental, des d'una visió materialista, estudien la correlació de forces entre l'Estat, el mercat i la societat civil en la definició d'aquestes polítiques, bo i mostrant com el discurs de la innovació tecnològica funciona com a configuracions ideològiques que perpetuen els processos de privatització. En l'article també s'identifiquen espais de resistència, com la Conferência Nacional de Educação (CONAE), que planteja alternatives basades en una educació digital crítica i sobirana. Així i tot, el treball ve a demostrar que aquests espais enfronten fortes pressions del sector privat, cosa que exigeix una vigilància constant per garantir que les polítiques digitals prioritzin la justícia social.

En definitiva, aquestes dotze aportacions constitueixen un conjunt d'aproximacions crítiques i plurals, que conformen el monogràfic d'aquest número de *Temps d'Educació*, en què s'exposen algunes aportacions per comprendre la relació entre Capitalisme, Digitalització i Educació, un dels temes cabdals de l'educació actual quan hom confia un xic ingènuament amb les solucions tecnològiques per resoldre la problemàtica pedagògica arreu del món.

Referències

- Leher, R. (2022) «Mercantilização da educação, precarização do trabalho docente e o sentido histórico da pandemia Covid-19». *Revista de Políticas Públicas*, [S. l.], v. 26, n. Especial, p. 78-102. <http://dx.doi.org/10.18764/2178-2865.v26nEp78-102>.
- Marx, K. (2022) *El Capital. Crítica da economia política. Libro III – Tomo II. El proceso global de la producción capitalista*. Traducción de Vicente Romano García. Madrid, Edición conmemorativa, Editorial Akal.
- Pronko, M. (2024) «Educación post-pandémica: un balance sobre el legado político de la emergencia sanitaria para los sistemas educativos». *Journal of Supranational Policies of Education*, núm. 20, p. 1-10. <https://revistas.uam.es/jospoe/article/view/20678>
- Saura, G., Cancela, E. i Parcerisa, L. (2023) «Privatización educativa digital». *Profesorado. Revista de currículum y formación del profesorado*, 27(1), p. 11-37. <https://doi.org/10.30827/profesorado.v27i1.27019>

Organismos internacionales, organizaciones empresariales y transformación digital en educación

Marcela Alejandra Pronko*

Resumen

La pandemia de Covid-19 tuvo impactos duraderos sobre la educación en todo el mundo y algunos de sus efectos han sido registrados en la producción bibliográfica sobre el tema: la profundización de las desigualdades sociales y escolares, la generalización de mediaciones tecnológicas para el vínculo pedagógico y la importancia creciente de las *Edtech* (empresas de tecnología educativa), además del importante papel de coordinación global desarrollado por parte de los organismos internacionales. Aunque ninguno de estos elementos constituye un fenómeno nuevo, las relaciones entre ellos y las formas particulares que asumieron en el escenario post-pandémico exigen una comprensión ampliada que permita reconstruir, en la dinámica entre forma y contenido, los sentidos de un nuevo proyecto educativo con aspiraciones hegemónicas en el capitalismo contemporáneo. Sostenemos que la articulación entre organismos internacionales y organizaciones empresariales apuntan hacia la normalización de un formato escolar cada vez más digital y con fuerte presencia empresarial en la definición no sólo de las herramientas tecnológicas utilizadas en la educación pública sino también en los fines y contenidos de la misma. En este artículo nos proponemos recorrer un camino que, partiendo de estudios anteriores sobre la actuación del Banco Mundial como organizador global de la agenda educativa en la periferia del capitalismo, nos permita caracterizar la construcción de redes globales de cooperación con fuerte protagonismo empresarial que proponen la transformación digital como eje de la educación post-pandémica.

Palabras clave

Organismos internacionales, organizaciones empresariales, digitalización, privatización, políticas educativas.

Recepció original: 14 de febrer de 2025

Acceptació: 29 de maig de 2025

Publicació: 25 de juliol de 2025

Introducción

La pandemia de Covid-19 tuvo impactos duraderos sobre la educación en todo el mundo, que fueron registrados de manera más o menos extensa por la producción bibliográfica que, sobre el tema, se ha publicado desde entonces¹. Algunas constataciones aparecen como una constante en todos ellos (Pronko, 2024): la profundización de las desigualdades sociales y escolares, la generalización de mediaciones tecnológicas para el vínculo

(*) Marcela Alejandra Pronko es profesora investigadora de la Escuela Politécnica de Salud Joaquim Venâncio de la Fundación Oswaldo Cruz (EPSJV/Fiocruz) en Brasil. Coordina el Grupo de Investigación Estado, Política y Espacio Público con sede en la institución. Ha desarrollado trabajos de investigación y cooperación técnico-científica en el campo de las políticas sociales de ámbito nacional y comparado. Actualmente se dedica al estudio de la incidencia de los organismos internacionales en la definición de las mencionadas políticas. Información de contacto: Fundación Oswaldo Cruz, Escuela Politécnica de Salud Joaquim Venâncio, Av. Brasil, 4365 -Manguinhos, Rio de Janeiro -RJ, 21040-900. ORCID: 0000-0002-2735-1914. Dirección electrónica: marcela.pronko@fiocruz.br

(1) Este artículo es una versión elaborada a partir de la presentación del Seminario con el mismo título realizado en el marco de la Escuela de Verano GREPPS. Inteligencia Artificial, Transformación Digital y Cultura Lectora, que tuvo lugar en Barcelona del 26 de junio al 9 de julio de 2024 y fue organizado por la Facultad de Educación y el Departamento de Teoría e Historia de la Educación de la Universidad de Barcelona durante el curso 2023-2024. Agradezco la invitación del Prof. Geo Saura para presentar el Seminario, así como la lectura crítica de la versión inicial de este artículo de la Prof. Andrea Blanco.

pedagógico y la importancia creciente de las *Edtech* (empresas de tecnología educativa), además del importante papel de coordinación global desarrollado por parte de los organismos internacionales. En rigor, ninguno de estos elementos constituye un fenómeno nuevo, aunque las relaciones entre ellos y las formas particulares que asumieron en el escenario post-pandémico exigen una comprensión ampliada que permita reconstruir, en la dinámica entre forma y contenido, los sentidos de un nuevo proyecto educativo con aspiraciones hegemónicas en el capitalismo contemporáneo. En ese sentido, sostenemos que la articulación entre organismos internacionales y organizaciones empresariales a lo largo de la emergencia sanitaria y sus consecuentes propuestas para la educación post-pandémica en la periferia del capitalismo, apuntan hacia la normalización de un formato escolar cada vez más digital y con fuerte presencia empresarial en la definición no sólo de las herramientas tecnológicas utilizadas en la educación pública de los países sino también en los fines y contenidos de la misma. En este artículo nos proponemos recorrer un camino que, partiendo de estudios anteriores sobre la actuación del Banco Mundial como organizador global de la agenda educativa en la periferia del capitalismo, nos permita caracterizar la construcción de redes globales de cooperación con fuerte protagonismo empresarial que proponen la transformación digital como eje de la educación post-pandémica.

El Banco Mundial como organizador global de la agenda educativa en la periferia del capitalismo

El Banco Mundial constituye un actor fundamental para comprender la historia contemporánea de los países en la periferia del capitalismo. Creado como Banco Internacional para la Reconstrucción y el Desarrollo, junto con el Fondo Monetario Internacional, durante la Conferencia de Bretton Woods (1944) al final de la Segunda Guerra Mundial, su trabajo ha sido decisivo en la diseminación y promoción de una forma específica de comprender el «desarrollo» capitalista, profundamente articulada a las estrategias geopolíticas de los EUA (Pereira, 2010). En el campo internacional de la educación, su actuación se remonta a la década de 1960, cuando fueron otorgados los primeros préstamos con la finalidad de promover la formación técnico-profesional de algunos países, con la perspectiva de desarrollar el «capital humano» capaz de acompañar los esfuerzos nacionales de modernización para superar el «sub-desarrollo» (Mundy, 2007; Pronko, 2016). A lo largo de la década de 1970, la actuación del Banco Mundial en el campo educativo fue ganando espacio, en contraposición a otros organismos internacionales como la UNESCO, hasta alcanzar, al final de la década, un rol protagónico como mayor proveedor multilateral de recursos para el desarrollo educativo.

Coincidentemente, la década de 1980 marcaría el abandono de la estrategia del «multilateralismo redistributivo» (Mundy, 2007) y su reorientación, a tono con el proceso de neoliberalización en curso (Harvey, 2008), hacia el «combate a la pobreza» con base en los imperativos de reforma del Estado y de la apertura de las economías capitalistas periféricas al mercado mundial (Pronko, 2016; Pereira, 2016). Fue en este contexto que se idealizó y se desarrolló la Conferencia Mundial de Educación para Todos (Jontiem, 1990), patrocinada por el Banco Mundial y la UNESCO, que definió la agenda educativa de las siguientes décadas: «extensión de la educación básica, como estrategia de contención social y refuerzo a la seguridad» como eje de la actuación gubernamental (Pronko, 2016, p. 126). Esta orientación sería profundizada una década más tarde con la propuesta de

redimensionamiento del papel del Estado frente a las nuevas condiciones y exigencias «de un mundo en transformación»². Ajustar la función del Estado a su capacidad y aumentar esa capacidad a partir de la movilización del sector privado y/o de la promoción de asociaciones público-privadas, pasaron a ser las nuevas palabras de orden amplificadas por el Banco Mundial, diseminando la idea de la «nueva gestión pública»: un avance de las ideas de libre mercado como base para el desarrollo nacional³.

La introducción de una perspectiva de mercado para la definición de las políticas educativas, que impactó inicialmente la educación superior de manera contundente con la proliferación de universidades e institutos superiores privados de claro corte empresarial, fue rápidamente extendida a la propia concepción de sistemas educativos en la definición de una nueva estrategia del Banco Mundial para la Educación.

La llamada *Estrategia 2020: Aprendizaje para todos*⁴, lanzada en 2011, implicaba profundas redefiniciones en la comprensión del funcionamiento de la educación pública en las sociedades contemporáneas, con impactos substantivos sobre las políticas para el sector. En primer lugar, implicaba el desplazamiento de la idea de educación en provecho de una perspectiva de aprendizajes (en plural), como eje organizador de las estrategias educativas. Esto aparecía justificado, en palabras del propio documento, de la siguiente manera:

Lo que en última instancia habilitará el desarrollo será lo que *aprendan* las personas, dentro y fuera de la escuela, desde el preescolar hasta el mercado laboral. La nueva estrategia a 10 años del Banco procura alcanzar ese objetivo más amplio de aprendizaje para todos promoviendo reformas a nivel nacional en el sistema educativo y construyendo una base mundial de conocimientos con la potencia suficiente para guiar esas reformas. (Banco Mundial, 2011, p. 1, destacado en el original)

De esta forma, la preocupación por los aprendizajes reconfigura y substituye la antigua preocupación por la calidad educativa, ya que el aprendizaje pasa a ser su indicador y resultado más expresivo. Como afirma el documento:

La nueva estrategia se centra en el aprendizaje por un motivo muy simple: el crecimiento, el desarrollo y la reducción de la pobreza dependen de los conocimientos y las capacidades que adquieren las personas, no la cantidad de años que pasan en un aula (Banco Mundial, 2011, p. 3)

Si los aprendizajes son el nuevo eje articulador de las políticas educativas, resulta necesario reconfigurar su alcance, resignificando la concepción de los propios sistemas educativos, espacio de actuación privilegiado de la regulación estatal y, por lo tanto, de incidencia de las orientaciones de políticas elaboradas por este organismo internacional. De esta forma, la actuación del Banco Mundial tiene un foco claramente definido que retoma una perspectiva de reformas. Así, el documento afirma:

A nivel nacional, el Grupo del Banco Mundial se centrará en contribuir a las reformas de los sistemas educativos. El término «sistema educativo» suele referirse a las escuelas públicas, las universidades y los programas de capacitación que brindan servicios educativos. En esta estrategia, el concepto de «sistema educativo» incluye todo el espectro de oportunidades de aprendizaje disponibles en un país, ya sea que estén provistas o financiadas por el sector público o el privado (incluidas las organizaciones religiosas, con y sin fines de lucro). (...) Este concepto más inclusivo del sistema educativo permite al Grupo del Banco y a sus países

-
- (2) «El informe sobre el Desarrollo Mundial de 1997, intitulado 'El Estado en un mundo en transformación', constituyó un punto de inflexión en la redefinición estratégica de la actuación del Banco Mundial en las áreas sociales, entre ellas, la educación» (Pronko, 2016, p. 128).
 - (3) Para una caracterización más profunda de esta inflexión ver Pronko, 2016.
 - (4) Se hace referencia al título del documento de estrategia del Grupo Banco Mundial. Ver Banco Mundial (2011).

asociados aprovechar oportunidades y eliminar barreras que exceden los límites del sistema en su concepción tradicional. (Banco Mundial, 2011, p. 5, destacado en el original)

En segundo lugar, la llamada *Estrategia 2020*, al poner el énfasis en los aprendizajes, prioriza el desarrollo de capacidades y comportamientos individuales, competencias básicas adecuadas a la inserción productiva en una sociedad organizada a partir de los imperativos de mercado. Según el Informe sobre el Desarrollo Mundial de 2018, dedicado integralmente a examinar los retos educativos contemporáneos,

Las deficiencias en el aprendizaje durante los años de escuela se manifiestan más tarde como brechas de habilidades en la fuerza laboral. (...) La falta de competencias reduce la calidad del empleo, los ingresos y la movilidad laboral (Banco Mundial, 2018, p. 9).

De esta forma, aprendizajes adecuados suponen comportamientos y toma de decisiones adecuadas, que promuevan la «empleabilidad», el «empreendedorismo» o, cuanto menos, la «resiliencia», estrategias individuales de adaptación positiva a contextos cada vez más adversos, como caminos principales para superar la pobreza. La introducción de una perspectiva de modelaje comportamental en las orientaciones de política social promovidas por el Banco (Pronko, 2019), como directriz explícita desde el *Informe sobre el Desarrollo Mundial de 2015: Mente, sociedad y conducta*, completa la estrategia, contribuyendo a relativizar aún más la centralidad de la escuela.

Así las cosas, el «aprendizaje para todos» resulta doblemente paradójico. Por un lado, al estrechamiento del horizonte educativo por su adhesión directa a la perspectiva de la «empleabilidad», corresponde un «ensanchamiento» de la comprensión de la educación, no más basada en la institución escolar, sino en las (difusas) oportunidades de aprendizaje. Por otro lado, el papel del sector privado en educación crece y se amplía en dos direcciones: a través de la capacidad de orientar correctamente las oportunidades de aprendizaje ofrecidas, aumentando la eficiencia de la inversión y promoviendo «calidad» (mercado como regulador), así como favoreciendo la expansión de los proveedores privados de educación, dentro y fuera del sistema educativo, a través de la creación y de la mejora de las «oportunidades de aprendizaje» en mercados formales e informales de formación (Pronko, 2016).

La creación de mercados de formación a través de la promoción de los llamados proveedores privados de educación, ya sea como proveedores directos o por medio de las asociaciones público-privadas, constituye una de las directrices centrales en la actuación del Banco Mundial, particularmente en la periferia del capitalismo. Pero esta actuación no se agota en los procesos de asesoría y financiamiento desarrollados junto a los entes gubernamentales nacionales y sub-nacionales, sino que se extiende inclusive al ámbito empresarial, espacio de incidencia de la actuación de la Corporación Financiera Internacional (IFC por su sigla en inglés).

La IFC, creada en 1956, como brazo del Grupo Banco Mundial, opera directamente en el fortalecimiento de la actividad privada en los llamados países pobres y de renta media. Sin depender del aval gubernamental para el desarrollo de sus acciones de consultoría y préstamos, una de sus actividades principales es, sin embargo, la mediación de intereses público-privados mediante la promoción de marcos regulatorios nacionales o sub-nacionales que permitan y promuevan la creación y el funcionamiento pleno de nuevos mercados (Pereira, 2010; Pronko, 2022).